

UOT – 32.019

İlham Soltanov
AMEA Fəlsəfə və Hüquq İnstitutu

LİBERALİZM İDEOLOGİYA VƏ SİYASİ DOKTRİNA KİMİ

Məqalədə liberalizmin ideya-siyasi cərəyan kimi təşəkkülü, inkişafı və mahiyyəti barədə danışılır. Bildirilir ki, liberalizmdə insan hüquqları və demokratik dəyərlərlə yanaşı, maarifçiliyə də diqqət yetirir. Liberalizmin dövlətin idarə olunmasındakı pozitiv aspektləri təhlil edilir. Eyni zamanda neoliberalizm və onun digər ideologiyalarla müqayisəli təhlili aparılır.

Siyasi ideologiya kimi liberalizm maarifçiliyin məhsuludur. Liberalizm ilk olaraq maarifçiliyə reaksiya kimi meydana çıxsada, sonradan onun məntiqi davamına çevrilmişdir. İki əsrdən çox müddət ərzində bu cərəyan əhəmiyyətli dəyişikliyə uğramışdır. Lakin özlüyündə liberalizm siyasi proqramını çox dərəcədə yeniləşdirsə də, əslində öz əsas ideya əsaslarını qoruyub saxlamışdır.

Bu gün liberalizm bir-birinin ardınca uğurlar əldə edir. Lakin XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində liberalizm “ölüm ayağında” olmuşdur. Çünki bu zaman sosializm və kommunizm idealları liberalizmin nüfuzuna ciddi zərbə vurmuşdu. Bütün bu uğursuzluqlara baxmayaraq, liberalizm nəinki yaşadı, habelə öz təsirini genişləndirə bildi. “Azadlıq haqqında. Dünya liberal fikrinin antologiyası (XX əsrin I yarısı)” adlı kitabda liberalizm nəzəriyyəsinin yeniləşməsi, müasir dövrün tələblərinə cavab verməsi, sosializm və kommunizm təhlükəsinə qarşı mübarizəsi tarixi və s. öz əksini tapmışdır. Antologiyada Emil Faqenin “Liberalizm” (1902), Leonard Qobxausun “Liberalizm” (1911), Qvido de Rujeronun “Avropa liberalizminin tarixi” (1927), J.M.Keynsin, B.Kroçenin, D.Dyuinin, F.Hayekin əsərləri özünəməxsus yer tutur. Fransız tədqiqatçısı E.Faqe adı çəkilən əsərində bildirir ki, insan “anadan qul doğulur” və sonra öz təbii hüquqları uğrunda mübarizəyə atılır. İngilis tədqiqatçısı L.Qobxaus liberalizm ideyalarına və bu cərəyanın tarixinə diqqət ayırdıqdan sonra onun mahiyyətinin ətraflı izahını verir. Antologiyada liberal nəzəriyyəyə dair ən dəyərli əsərlərdən biri isə Q.Rujeronun kitabıdır [3, s.34].

“Amerikan Ensiklopediyası”nda (1976) göstərilir ki, “Liberalizm müasir dünyanın ən önəmli siyasi doktrinasıdır. Demokratiya və millətçilik – hər ikisi liberal düşüncənin məhsuludur. Sosializm və kommunizm, geniş mənada, liberalizmə qarşı olsa da, liberal düşüncələrdən yaranmış doktrinalardır. XIX əsr liberal millətçilik dövrüdür. Lakin millətçilik XX əsrdə liberal xətdən uzaqlaşaraq, faşizmi doğurmuşdur. Liberalizm tarixində despotizmə qarşı öz həyatlarını fəda etmiş insanların əfsanəvi mübarizəsi əsas yer tutur. Avropa tarixində liberalizm qaranlıq dünyaya qarşı modern dövrün mübarizəsini əks etdirir” [13, s.156].

Liberalizmə fəlsəfi-ideoloji və siyasi aspektlərdən baxmaq lazımdır: tarixi fəlsəfi təlim kimi, ideologiya kimi, yəni sosial qüvvələri silahlandırmaq üçün əsaslandırılmış proqram kimi, habelə liberal partiyaları və qrupları özündə birləşdirən kütləvi təşkilati hərəkət kimi. Əgər klassik liberalizmin tarixinə dair əsərlərin məzmununu ümumiləşdirsək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, liberalizm bütün sosial hərəkət kimi çıxış edir və aşağıdakı xarakterik üstünlükləri vardır: iqtisadiyyatda – sənaye kapitalizmi və iqtisadi azadlıq; sosial münasibətlərdə – orta sinfin maraqlarının üstün tutulması; siyasətdə – parlamentli demokratiya; əxlaq sahəsində – fərdiyyətçilik; milli məsələdə – millətçilik (milli dövlətçiliyin prioritet tutulması mənasında). Məhz bu baxımdan liberalizmin tərfi nəzəri-lüğət cəhətdən deyil, hər şeydən əvvəl, tarixi aspektdən verilir. Çünki söhbət erkən burjua inqilabları dövründən başlayaraq müasir dövrədək davam edən spesifik tarixi hərəkətdən gedir. Bu mənada, müasir liberalizm sosial maneələr vasitəsilə ictimai sabitliyin qorunub saxlanmasına, bazar təsərrüfatının dövlət tərəfindən tənzimlənməsinə yönəldilmiş islahatçı ideya-siyasi cərəyan kimi səciyyəli-nir [12, s.45].

Cəmiyyətin idarə edilməsinin liberal üsulu hər bir fərdin siyasi və iqtisadi hüquqlarının tanınması üzərində qurulan sosial münasibətlərin müəyyən prinsiplərinə əsaslanır. Bu hüquqlar aşağıda-

kılardır: özünə hökumət seçmək və onu dəyişmək; siyasi partiyalara üzv olmaq; öz rəyini, zövq və baxışlarını yazılı və şifahi şəkildə bildirmək hüququ; işlə təmin olunmaq və ondan çıxmaq hüququ; azad ticarət hüququ; azad sahibkarlıqla məşğul olmaq, yəni pul qazanmaq və onu xərcləmək hüququ və s. Lakin bütün bu hüquqlar müəyyən hədd daxilində, qanunların fəaliyyəti ilə məhdudlaşdırılan çərçivə daxilində olmalı, normal sivilizasiyalı insanların təbii tələbatlarının təkmilləşməsi kimi başa düşülməlidir.

Müasir liberallar azadlığın izahını maarifçilik irsi əsasında verirlər. Əgər antik azadlıq dövlət hakimiyyətində iştirak etmək kimi başa düşülürsə, müasir azadlıq (erkən burjua) dövlət hakimiyyətindən azad olmaq kimi anlaşılr. Azadlıq insanın fərdi muxtariyyəti, seçmək hüququ deməkdir, daha yaxşı həyat səviyyəsini təmin edən, yetkin, effektiv cəmiyyət üçün inkişaf yolunun seçilməsi deməkdir.

Ümumiyyətlə, liberalizm həmişə istənilən inhisarın - həm mənəvi, həm iqtisadi və həm də siyasi inhisarın əleyhinə olmuşdur. Bütün dövrlərdə liberalizm ictimai fikrin ən yaxşısını özünə götürmüşdür. Liberalizmin ümumfəlsəfi əsası fransız maarifçiləri tərəfindən işlənib-hazırlanmış rəasionalist və təbii-hüquqi prinsiplərdir. Bu prinsiplər aşağıdakılardır: 1. Hakimiyyət allahdan gəlmir, o, insanlar arasında bağlanmış müqaviləyə əsaslanır, 2. İctimai sistem bütün insanların rifahına xidmət etməli və əqləuyğun olmalıdır, 3. Azadlıq insanın anadangəlmə hüququ **olmalıdır [1, s.84]**.

Tarixən köhnəlmiş, vaxtı keçmiş qaydalar aradan qaldırıldığı zaman xalq mütərəqqi ideologiyanı dərhal qəbul edir. İlk əvvəllər bu cür ideologiyanın qəbul edilməsi sadəcə olaraq köhnə baxışların inkarı kimi ifadə olunur. Həyata keçirilən ilk tədbirlər sırasında humanist idealların reallaşdırılması da tələb olunur. Lakin müasir xarici gerçəklik göstərir ki, tez qəbul edilib, mənimsənilən liberal şüarların heç də hamısı həyata keçirilməmişdir. Onda təbii olaraq belə bir sual ortaya çıxır ki, görəsən nəzəriyyə ilə praktikanın uyğun gəlməməsinin səbəbi nədir? Bu çətinliklər, əvvəllən, hakim dairələrin sinfi mənafeələrinin müdafiəsində liberal dəyərlərin məhdudluğu ilə izah edilir. İkincisi, liberalizmin ideya əsaslarının təkamülü prosesində deformasiyaya məruz qalması ilə bağlıdır. Üçüncüsü, təşkilati formaların ideoloji məzmunu heç də həmişə uyğun gəlməməsi ilə; dördüncüsü, liberalizmdə digər dünyagörüşlərin sistemləri ilə kompromisə meyilliliklə izah olunur. Beşincisi, bu həm də liberalizm fəlsəfəsindəki ziddiyyətlə bağlıdır **[2, s.118]**. Belə ki, bu fəlsəfə fərdiliyə ikimənəli – şəxsiyyətin özünüifadəsi və insanın iqtisadi müstəqilliyi kimi baxır.

Liberalizm siyasi ideologiyadır, yoxsa dövlətin tarixi ənənəsi və ya fəlsəfi nəzəriyyəsidir? Liberallar özlərinin şəxsiyyətin azadlığma, fərdiyyətçiliyə, xüsusi mülkiyyətə sadıqlığı ilə sosial və iqtisadi bərabərliyə cəhd göstərməsi arasındakı ziddiyyəti aradan qaldırmağa nail ola bilirlərmə?

Klassik liberalizm ideyası XVIII əsrin ikinci yarısında və XIX əsrin əvvəllərində siyasi-fəlsəfi fikrin böyük nümayəndəsi V.Humboldtun “Dövlətin yaranması haqqında fikir” əsərində öz əksini tapmışdır. Ənənəvi liberalizm ideologiyasının mərkəzində şəxsiyyət və onun hüquqları durur. Lakin XX əsrin 30-40-cı illərindən etibarən liberalizmdə ciddi dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Liberal dəyərlərin qorunması və təmin edilməsində dövlətin və ictimaiyyətin roluna diqqət artan sürətlə genişlənərək neoliberalizmdə total mənə alır. Müəyyən mənada liberalizm ilə konservatizmin çulğalaşması baş verir ki, buna da “konservativ liberalizm” deyirlər. Bu daxili cərəyanın təməl müddəaları əsas liberal dəyərlərin reallaşmasında dövlətin total roluna istinad və dövlətin fəaliyyətində sosial yönümlü ideyalara üstünlük verməkdir **[4, s.162]**.

Liberalizmin tarixinə diqqət yetirdikdə görmək olur ki, təxminən 1900-cü ildə “liberal” termininin mahiyyətində dəyişiklik olmuşdur. O zaman böyük dövləti müdafiə etmək, azad bazarı məhdudlaşdırmaq və onun üzərində nəzarət qoymaq tərəfdarları özlərini liberallar adlandırırdılar. Bu səbəbdən bu gün şəxsi azadlıqlar, azad bazar və məhdud hakimiyyət fəlsəfəsi, yəni Lokkun, Smitin və Ceffersonun fəlsəfəsi klassik liberalizm adlanır. Müasir liberalizm dəyişən gərginliyin təsiri altında klassik liberal irsin uzunmüddətli təkamülünün nəticəsidir **[5, s.143]**.

Liberalizm heç də inkişafının bütün mərhələlərində yekcins ideologiya təsiri bağışlamamışdır, onda daim müxtəlif ideya-siyasi cərəyanlar bir-birilə mübarizə aparmış və indi də aparmaqdadır. Müasir dövrdə liberalizmdə bu qarşıdurmanın ifadəsi onda iki istiqamətin olması ilə müəyyən olunur. Bu istiqamətlərdən birinin kökü klassik dövrə gedib çıxır. Belə ki, ilk dövrdə liberalizm əsas

gücünü fərdin iqtisadi azadlığının əldə edilməsinə yönəlmişdi və bu bazar münasibətləri çərçivəsində dövlətdən asılı olmayan azad sahibkarlığın yaranması ilə nəticələnmişdi. Liberalizmin ikinci istiqaməti isə XX əsrin birinci onilliyində İngiltərədə, bir qədər sonra isə Rusiyada təzahür etmişdir. Bu, əvvəl İngiltərədə Lloyd Corcun, sonra isə Rusiyada Stolipinin sinfi ziddiyyətləri aradan qaldırmağa yönəldilmiş və dövlət siyasəti kimi həyata keçirdikləri islahatlarda ifadə olunmuşdur.

Əlbəttə, liberalizmin tarixi perspektivlərinin müəyyən edilməsində sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi mütləq nəzərə alınmalıdır. Məhz bu dövlətlərdə hazırda mövcud olan ideologiyalar içərisində liberalizm təkcə təşkilati siyasi qüvvə kimi deyil (liberalizmin qarşıya qoyduğu məqsədlərin çoxusu artıq reallaşmışdır: vətəndaş cəmiyyətinin əsasları yaradılmış, parlamentarizm tətbiq edilmiş, hakimiyyətin həm dövlət, həm də federal səviyyədə bölgüsünün liberal prinsipi həyata keçirilmişdir), habelə etos kimi (mədəniyyətin ümumiləşdirilmiş səciyyəsi kimi), nüfuzlu sosial fəlsəfə kimi yer tutur. İngilis politoloqu E.Arblaster belə hesab edir ki, “bu gün Qərbdə ənənəvi mühafizəkar və yaxud inqilabi-sosialist dünyagörüşü deyil, liberal dünyagörüşü hökmranlıq edir” [5, s.147].

Liberal-demokratiya ideyalarının məşhurlaşdırılmasını və onun Qərb dünyasında geniş yayılmasını şərtləndirən hadisələrin saf-çürük edilməsinə ehtiyac olduğunu nəzərə alaraq, həmin fenomenin səbəblərini təhlil edək:

Birincisi, Qərbin siyasi partiyalarının əksəriyyəti öz proqramlarına liberal ideologiyada ilk dəfə işlənib hazırlanmış müddəaları daxil edirlər. Bu müddəalar aşağıdakılardır: iqtisadi sahədə bazar münasibətlərinin əsası kimi azad rəqabət, sosial-siyasi sahədə – hüquqi dövlət, özünüidarəetmə, şəxsiyyətin azadlığı, söz, mətbuat azadlığı, siyasi seçki hüququ, azlıqda qalan xalqların dilinə, etiqadına və adət-ənənələrinə hörmət etmək və s.

İkincisi, liberalizmin yaşamaq qabiliyyətinin artması onun iqtisadi siyasətinin dinamikasında əks olunur. Bu, iqtisadi dirçəliş dövründə azad sahibkarlığı yeni keynsçilik (keynsçilik – kapitalist iqtisadiyyatının dövlət-inhisarçı tənzimlənməsi haqqında nəzəriyyədir, əsasını ingilis iqtisadçısı Jon Keyns (1883-1946) qoymuşdur) ilə əvəz etməyə, böhran dövründə isə monetarizm (monetarizm – erkən merkantilizmdir, yəni ticarət yolu ilə pul sərvətinin yığılması dövlət hakimiyyətinin köməyi ilə mümkün hesab edilir), “tetçerizm”, “reyqanizm” kimi modernləşdirilmiş formalarda “qarışmamaq” prinsipinə qaydılmasına imkan verir. Liberalizm əgər humanitar ritorikada “sol” mənasını verirsə, dar iqtisadi mənada “sağ” ideologiya hesab olunur [11, s.215].

Üçüncüsü, inkişaf etmiş kapitalist ölkələrində (ABŞ, Almaniya, Böyük Britaniya və b.) hakimiyyətə yeni mühafizəkar qüvvələrin gəlməsi klassik liberalizm müddəalarının əksəriyyətinin yeni mühafizəkar ideyalarda öz əksini tapmış şərhli ilə müşayiət olunur.

Dördüncüsü, zəhmətkeşlərin yeni mühafizəkar metodlara qarşı çıxması realist düşünən hakim dairələrin tez dəyişə bilən ideya-siyasi alternativlərin işlənib hazırlanması zəruriliyini dərk etməsinə gətirib çıxarır. İdeoloqların əksər hissəsi bunun əsasını liberal layihələrdə, müddələrdə görür.

Beşincisi, liberalizmin ideya-nəzəri müddəalarının aktuallaşması onun XX əsrin 70-80-ci illərdəki siyasi böhranı ilə bağlıdır. Məhz bu böhran göstərdi ki, liberallar praktikada öz humanist konsepsiyası və şüarlarını tam həyata keçirə bilmədilər. Bu da həmin ideologiyaya yenidən baxılmasını zəruri etmişdir. Yenidən bərpa edilmiş liberalizm indi ideya cəhətdən sosializmə əks-qüvvə kimi özünü göstərir. Z.Bjezinski 1970-ci ildə Nyu-Yorkda çapdan çıxmış “İki əsr arasında. Texnotron erada amerikan qaydaları” kitabında göstərir ki, iki ictimai sistem arasındakı mübarizənin nəticəsi iki əsas dünyagörüşünün – liberalizm və kommunizmin taleyindən çox asılıdır.

Altıncısı, liberalizm ideyalarının sosial-demokrat ideologiyasına daxil olması, “leyborist liberalizminin” əmələ gəlməsi tələb edir ki, sosial-demokratlar və liberallar qarşılıqlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi zərurətini dərk etsinlər.

Yeddisi, liberalizmin bir çox müddəaları (dövlət və bazarın sintezi, fərdlərin bazar imkanları, hüquqi dövlət ideyası) artıq sosializm sistemindən qopub-ayrılmış Macarıstan, Polşa, Çexiya, Slovakiya, Bolqarıstan və keçmiş Sovet İttifaqının müstəqillik əldə etmiş respublikalarında [11, s. 218], o cümlədən Azərbaycanda tətbiq edilərək istifadə olunur.

Bəşəriyyətin tərəqqisi və liberal dəyərlər bir-birindən ayrılmazdır. Tarix sübut etmişdir ki, iqtisadi çiçəklənmə, sosial ədalət və şəxsiyyətin azadlığı liberal məzmun aldıqda daha həyati olur. Daxildə sabitliyə nail olmağa cəhd göstərən liberallar xarici siyasətdə liberal-demokratiya dəyərləri üzərində qurulan dünya nizamının yaradılmasına tərəfdar çıxır. Liberalların baxışlarına görə bu cür dünya nizamı sülhə təminat olur. Onların qənaətinə, iki liberal cəmiyyət bir-birilə heç vaxt vuruşmaq məqsədini güdmür.

Liberalların fikrinə, müasir şəraitdə başqa ölkələrdə (o cümlədən, totalitar diktatdan azad olmuş) demokratiyanın yaranması daha çox dərəcədə demokratik idarəetmə formalarının qarşılıqlı təsiri yolu ilə həyata keçirilməlidir. Bu mənada, bir ölkədəki demokratiyanın başqa ölkəyə “diffuziya” etməsi şəraitin “diffuziya” etməsinə çevrilir. Bu isə suverenlik, insan hüquqlarının qorunması, plüralizm, cəmiyyətin bütün üzvlərinin mənafələrinin harmoniyası, hökumət seçkilərinin dövriliyi, müstəmləkə sisteminin dağılmasının müdafiə edilməsi, tərksilah və b. kimi hüquqi normalar və siyasi ideyalara uyğun **demokratikləşmədir** [7, s.97].

Demokratiya və insan hüquqlarının dünyada geniş yayılmasında ən böyük xidmət ABŞ-a məxsusdur. II Dünya müharibəsindən sonra siyasətə demokratiya dalğasında gələn “liberallar” (“idealistlər”) hökumətdən təkidlə tələb etdilər ki, ölkədə və xaricdə insan hüquqları məsələsi ilə bağlı öz öhdəliklərini yerinə yetirsin. “Realistlər” isə bu zaman liberallara qarşı çıxaraq göstəridilər ki, insan hüquqları hər hansı bir dövlətin daxili işi, onun inkişafı ilə bağlı məsələdir. 70-ci illərdən başlayaraq xarici siyasətdə ABŞ Konqresi insan hüquqları məsələsinə xüsusi diqqət yetirməyə başladı. Liberalların təsiri ilə Nümayəndələr palatasında bir neçə qərar qəbul edildi və insan hüquqları “ABŞ xarici siyasətinin prinsiplial məqsədi” kimi götürüldü. Konqres azadlığı boğan ölkələrə hərbi köməyi, maliyyə və ərzaq yardımını qadağan etdi. Bundan əlavə, ABŞ-ın Beynəlxalq Valyuta Fondu və Beynəlxalq Bankdakı nümayəndələrinə insan hüquqlarının pozulmasında günahkar olan hökumətlərə kredit verilməsinə qarşı çıxmaq tövsiyə olunurdu. Konqres öz qərarı ilə Dövlət Departamentində insan hüquqları üzrə büro yaratdı və tapşırı ki, dünyanın ayrı-ayrı ölkələrindəki hüquq pozuntularına dair illik hesabat hazırlasın. Konqres hüquq pozuntuları dedikdə “fiziki işgəncələr, kobud, qeyri-insani və təhqiramiz rəftar, yaxud cəza; ittihamnamə olmadan uzun müddət həbsdə saxlama, qeyri-qanuni tutub saxlama nəticəsində insanın yoxa çıxması, yaxud insanın yaşamaq hüququnun və şəxsi təhlükəsizliyinin cinayətkarcasına pozulması ilə bağlı digər hallar” nəzərdə tutur [9, s.32].

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, feodal rejimlər əleyhinə mübarizədə yaranmış liberalizm, yəni dövlətin, iqtisadiyyatın və siyasi münasibətlərin formalaşması nəzəriyyəsi indi bütün dünyanı bürümüş siyasi hərəkətə çevrilmişdir. Liberal mövqe hər bir insanın həyati imkanlarının genişlənməsinə istiqamətlənmiş siyasi fəaliyyət mövqeyidir. Liberal siyasət şəxsiyyətə öz inkişafı üçün zəruri meydan açmaq qabiliyyətinə malikdir. Bu cür siyasət fərdin hərtərəfli inkişafını məhdudlaşdıran bürokratik və totalitar mövcudluğu qətiyyətlə inkar edir. Bu mənada, müasir şəraitdə liberal olmaq hakimiyyətə və dövlətin məsul postlarına antikonstitusiya cəhdləri ilə gəlməyin əleyhinə olmaq deməkdir. Buna görə də liberallar hakimiyyətə yalnız parlament yolu ilə gəlməyi qəbul edir.

Liberalların fikrinə, liberalizmin inkişaf tarixinin təhlili göstərir ki, bəşəriyyəti gələcək bələdlərdən qurtara biləcək yeganə ideya-siyasi cərəyan varsa, o da liberalizm cərəyanıdır. Bəzi siyasətçilər isə liberalizmi məcazi mənada, yəni ictimai həyatda mənfi təzahürlərə qarşı fəal mübarizə apara bilməmək, prinsipsiz, sazişçilik mənasında başa düşür [8, s.172].

Bəşəriyyətin tərəqqisi və liberal dəyərlər bir-birindən ayrılmazdır. Tarix sübut etmişdir ki, iqtisadi çiçəklənmə, sosial ədalət və şəxsiyyətin azadlığı liberal məzmun aldıqda daha həyati olur. Daxildə sabitliyə nail olmağa cəhd göstərən liberallar xarici siyasətdə liberal-demokratiya dəyərləri üzərində qurulan dünya nizamının yaradılmasına tərəfdar çıxır. Liberalların baxışlarına görə bu cür dünya nizamı sülhə təminat olur. Onların qənaətinə, iki liberal cəmiyyət bir-birilə heç vaxt vuruşmaq məqsədini güdmür.

Liberalizm millətçiliklə sıx bağlıdır. Ümumiyyətlə, millətçilik ideologiyasının Avropadan dünyaya yayıldığı güman edilir. Bəziləri Avropada millətçi baxışların 1648-ci il Vesfaliya sülhündən, hətta ondan da əvvəl başladığını söyləyirlər. Vesfaliya sülhü Avropada 30 illik müharibəyə

son qoyan və “Müqəddəs Roma imperiyası”nın (962-1805) İsveç və Fransa ilə bağladığı sülh müqaviləsi idi. Vestfaliya sülhünün qərarı ərazi dəyişikliklərinə, dini münasibətlərə və imperiyanın siyasi quruluşuna aid idi. Bu müqavilə nəticəsində Habsburqlar imperiyası xeyli ərazi itirərək zəifləmiş, Habsburqların vahid katolik imperiya yaratmaq cəhdləri iflasa uğramış, İsveçrə və Hollandiya respublikaları müstəqilliyə nail olmuşdular [6, s.107].

Milli dövlətlərin formalaşması, milli birliyin möhkəmlənməsi prosesi tarix səhnəsinə siyasi həyatda mühüm rol oynayan millətçi ideologiyaların çıxması ilə müşayiət olunmuşdur. Millətçiliklə liberalizm arasında əlaqənin olduğunu söyləyənlər isə millətçilik cərəyanının başlanğıcını 1789-cu il Böyük Fransa inqilabı ilə bağlayırlar. Əlbəttə, *liberal millətçilik monarxiyaya və imperializmə bir reaksiya olaraq yaranmış, mürtəce, mühafizəkar cərəyan kimi yox, müdafiə məqsədli cərəyan kimi ortaya çıxmışdır*. Sözsüz ki, liberalizm və millətçilik arasındakı əlaqə siyasi ədəbiyyatda ayrıca bir müzakirə mövzudur. Bəzi tədqiqatçılar Avropada millətçi cərəyanların bir liberal doktrina şəklində ortaya çıxdığı və sonradan yayıldığı fikrini irəli sürür.

Qeyd etmək lazımdır ki, liberal ideologiyanın məhsulu olan Fransız inqilabının (1789-1794) liberal prinsiplərlə bağlılığı qısa dövrə aiddir. Bu dövrdə “İnsan və vətəndaş hüquqları Bəyannaməsi” (1789) qəbul edilmişdir. ABŞ-ın “İstiqlaliyyət Bəyannaməsi” (1776) nümunəsində hazırlanmış bu “Bəyannamə” millilik prinsipinin üstün olduğunu elan etmişdi. “Bəyannamə”yə görə, ali hakimiyyətin mənbəyi xalq və millət hesab olunurdu. Bu ifadə mütləqiyyətin ləğvi demək idi, lakin konstitusiyalı monarxiyanın saxlanmasına yol verirdi. Burada millət müəyyən psixologiya və şüura malik olan insanların tarixən yaranmış sosial-iqtisadi və mədəni birliyi, dövləti təşkil edən vətəndaşların sosial cəmiyyəti kimi başa düşülür. “Bəyannamə”nin birinci maddəsində deyilirdi ki, “insanlar azad və hüquqca bərabər doğulurlar”. Bütün vətəndaşlar şəxsən və ya nümayəndələrinin vasitəsilə qanunların qəbul edilməsində iştirak etmək hüququ əldə edirdi. Lakin inqilabın sonuncu ilində – qanlı yakobin diktaturası dövründə (1793-1794) liberal prinsiplərdən uzaqlaşma baş verdi. İnqilabdan sonrakı illərdə də liberal prinsiplərdən uzaqlaşma davam etdi. Xarici ölkələrin (Avstriya, Prussiya, İngiltərə) müdaxiləsini dəf etdikdən sonra Fransanı qəsbkarlıq müharibələri aparmağa, qonşu torpaqların ərazisini qəsb etməyə çağıranların sayı artdı. Böyük Fransa inqilabı Avropada mütləqiyyətə və feodalizmə ən güclü zərbə endirsə də, liberal prinsiplərdən uzaqlaşma B.Napoleonun imperiyasının yaranmasına, həmin imperiyanın Avropanı işğal etmək xəyalına və nəticədə böyük məğlubiyyətinə gətirib çıxarmışdır. Bu səbəbdən, millətçiliklə liberalizm arasında paralellik olduğunu irəli sürənlər liberal millətçiliklə Yakobin və Bonapartçı “milli mənafe – milli birlik” baxışlarını bir-birindən kəskin fərqləndirirlər [10, s.43].

Əlbəttə, millətçilik monarxiyaya və imperializmə bir reaksiya olaraq yaranmış, mürtəce, mühafizəkar cərəyan kimi yox, müdafiə məqsədli cərəyan kimi ortaya çıxmışdır. Doğrudan da, liberalizmin azadlıq təməlinin məntiqi kökləri anti-imperializmə gedib çıxır. XVIII və XIX əsrlər Avropasında Habsburqlar imperiyası, Rusiya imperiyası kimi monarxiyalarla yanaşı milli müstəqillikləri əllərindən alınmış və başqa dövlətlərin işğalı altında olan Polşa, Macarıstan, Çexiya, qismən də İtaliya kimi geniş ərazilər var idi. Liberalizmlə millətçilik arasında əlaqənin olduğunu bildirənlər Avropanın bu mənzərəsinə uyğun olaraq fikirlərini əsaslandırmaqlıdır.

B.Napoleonun 1815-ci ildəki son məğlubiyyəti ilə liberal millətçiliyin 1789-cu il idealizminin təkrar canlandığını irəli sürənlər liberal millətçiliyə “yurdsevərlik, sədaqət, fədakarlıq, alicənablıq duyğuları ilə yanaşı müstəqillik, insan haqları, xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ, sülhsevərlik və bəşərlik prinsiplərinə əsaslanan bir toplum şüuru” kimi tərif verirlər. Bu tərifdə, insan haqları və xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ ilə yanaşı, *sülhsevərlik və bəşərlik prinsiplərinin öz əksini tapması liberal millətçiliyin antiimperialist xarakterini göstərir*.

Liberal millətçilik ABŞ vətəndaş müharibəsinə (1861-1865) də öz təsirini göstərmişdir. Bu millətçilik liberalizmin müstəqillik bayrağını gəzdirmiş şimallıların quldarlığın hələ də qaldığı cənub ştatlarına qarşı qanlı, çətin bir mübarizəsinə səbəb olmuşdur. Belə ki, XIX əsrin ortalarında ABŞ-ın cənub ştatlarında hələ də mövcud olan quldarlıq ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi inkişafında əngələ çevrilmişdi. Məhz vətəndaş müharibəsinin gedişində quldarlığın ləğv edildiyi elan olundu. Vətəndaş müharibəsi başa çatandan sonra isə Konqres zəncilərin vətəndaşlıq hüquqları haqqında qanun qəbul etdi, zəncilər ağlarla bərabər mülki və siyasi hüquqlardılar, dərisinin rəngindən asılı ol-

mayaraq kişi cinsindən olan amerikalılara seçki hüququ verilməsi haqqında düzəliş qüvvəyə mindi.

XIX əsrin II yarısında *İtaliya və Almaniyanın birləşdirilməsi uğrunda mübarizə milli birlik uğrunda mübarizə çərçivəsində millətçilik cərəyanının mahiyyətini dəyişdirir*, daha doğrusu, *liberal prinsiplərdən uzaqlaşma* baş verir. Çünki bu zaman *millətçilik cərəyanı imperialist və şovinist bir mahiyyət kəsb edir*. Sözsüz ki, İtaliyada Viktor İmmanuel, Almaniya Bismark dövründəki millətçilik cərəyanının liberal millətçiliklə əlaqəsi yoxdur. Avropanın 1870-ci il hadisələri zamanı liberal anti-millətçiliyin yerini imperialist görüşlər tutur, bu zaman millətçilik imperializmin vasitəçisinə çevrilir. Bütün bunların ardınca I Dünya müharibəsi, sonra isə millətçiliyi özünə bayraq edən İtaliya, Almaniya və İspaniya faşizmi gəlir. Məhz faşizm və marksizm dünyanın mənzərəsini dəyişmək imkanlarına malik olan və kütləvi surətdə yayılan “total” ideologiyalar kimi ortaya çıxır. Vahid siyasi sistem, rejim yuqoslavlari, çex və slovakları, keçmiş sovetlər birliyi xalqını homogen edə bilmədi. Sovet imperiyasında yaşayan qeyri-rus xalqlarının 50%-i sovet hakimiyyətini özlərinə yad olan imperiya hakimiyyəti hesab edirdi. XX əsrin 80-ci illərin sonu-90-cı illərin əvvəllərində keçmiş sovet ittifaqında yaşayan ayrı-ayrı millətlərin qardaşlığı haqqında kosmopolitik arzular puç oldu. Avropada hakim xalqlar digərlərini assimilyasiya edə bilmədi. Eyni zamanda, kommunist və faşist rejimləri uzunömürlü ola bilmədi [6, s.114].

Millətçilik ideologiyasının əsasını özünü etnik birlik kimi dərk edən insanların ümumi mənafe və tələbatlarının reallaşmasına xidmət göstərən siyasi dəyərlər, norma və prinsiplər təşkil edir. Bu ideologiya millətin, xalqın özünü vahid tam kimi dərk etməsini, hər bir fərdə onun etnosa mənsəbiyyəti hissinin meydana gəlməsi və güclənməsini şərtləndirməklə ictimai tərəqqini sürətləndirən təsirli sosial-psixoloji, mənəvi-emosional amil rolunu oynayır.

İdeya-siyasi cərəyanlar bir-birindən, hər şeydən əvvəl, öz prinsipləri ilə fərqlənir. Məsələn, liberalizmin əsas prinsipləri vətəndaşların hüquq bərabərliyi, dövlətin müqavilə əsaslarında təşkilindən ibarətdir. “Yeni liberalizm” (neoliberalizm) ideologiyasının ümumfəlsəfi əsasında şəxsiyyətin qrup, sinfi, dini və digər mülahizələrdən azadlığı, insanın ən ali sərvət kimi dəyərləndirilməsi, habelə kosmopolitizm, humanizm, fərdiyyətçilik kimi prinsiplər durur. Siyasi sahədə – liberalizm antik siyasi mədəniyyətdə formalaşmış xalq hakimiyyəti, şəxsiyyətin siyasi azadlıqları və hüquqlarının tanınması ideyalarına əsaslanır. Liberalizmə görə şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən azad olması onu cəmiyyət qarşısında mənəvi məsuliyyətdən azad edə bilməz. Hüquqi dövlət şəxsiyyətin azadlığı ilə onun sosial məsuliyyətinin vəhdəti zəminində bərqərar ola bilər.

Liberalizm ideologiyasının əsasını təşkil edən fərdiyyətçilik, azadlıq və iqtisadi sərbəstlik yalnız Qərb cəmiyyətlərinə xas düşüncə tərzidir. Tarixin bütün mərhələlərində və dünyanın hər yerində insanlar bu düşüncələrə sahib olmuşlar. Son üç əsr ərzində Qərb tənəkkürü bəşəriyyətin tarixi ərzində mövcud olmuş bu düşüncələri sistemləşdirmişdir. Demokratik hüquqi dövlət, yəni insan hüquqlarının və azadlıqlarının qorunduğu dövlət modeli məhz liberal ideoloji əsasda ortaya çıxmışdır [6, s.116].

Qeyd etmək lazımdır ki, liberalizm dəyərlərinə biz islam dinində də rast gəlirik. K.Berzeg yazır: “İslam dinində “qul haqqı” anlayışı vardır. Bu anlayışa görə başqasına zülm etmək, zülmə göz yummaq haramdır. Qul haqqına sahib olma anlayışına görə qadınla kişi, müsəlmanla qeyri-müsəlman bərabərdir. İslamın qul haqqı anlayışı ilə liberalizmin insan haqları və azadlıqları arasında paralellik vardır. İslama görə mülkə sahib olmaq qanuni, miras isə halal sayılır. İslam müsəlmanı çalışmağa, qazanmağa, varlı olmağa sövq edir. Liberalizmin mülkiyyətə sahib olmaq prinsipi də İslamla uzlaşır” [7, s.124].

Lakin həm İslam dinini ön plana çəkənlər, həm də ateist mövqedən çıxış edənlər İslam dininin Qərb demokratiyası ilə, liberalizmlə, insan haqları prinsipləri ilə əlaqəsi olmadığını irəli sürürlər. Lakin hər iki mövqedən çıxış edənlər yanlış təsəvvüdədirlər. Çünki liberalizmin insanın maddi və mənəvi varlığını üstün tutan, insanı yüksəldən, onun ağılına güvənən fərdiyyətçilik prinsipləri İslamın insana verdiyi qiymətlə oxşardır. Belə ki, İslam əqidəsinə görə insan azad bir iradənin daşıyıcısıdır. Allah insanı yaradarkən ona iradə vermiş və hərəkətlərində sərbəst buraxmışdır. İslam dinində məcburiyyət yoxdur. Hər bir kəsin etiqadına, inamına başqası müdaxilə edə bilməz. İslam dininin bu yanaşması da liberalizmin azadlıq prinsipi ilə uyğun gəlir.

Açar sözlər: liberalizm, siyasət, demokratiya, doktrina, ideologiya, cəmiyyət

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev Q. Çağdaş demokratik proseslərin bəzi fəlsəfi problemləri. Bakı: Təbib, 1997, 129 s.
2. Xəlilov S. Fəlsəfədən siyasətə. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1998, 340 s.
3. Josef E. Stiqliz., Qloballaşma və onun doğurduğu narazılıqlar / İngilis dilindən tərcümə. Bakı: Xəzri Ekspres MMC, 2004, 317 s.
4. Kərimov Y. Demokratiya: bəşəriyyətin bu günü və gələcəyi. Bakı: 2009, 387 s.
5. Maykl Parenti. Seçilmişlər üçün demokratiya. Bakı: 2008, 512 s.
6. Anthony Giddens. Üçüncü yol-Sosyal Demokrasinin Yeniden Dirilişi. Türkçəsi Mehmet Özay. İstanbul: 2000, 174 s.
7. Kazım Berzeg. Liberalizm Demokrasi Kapikulu Gelenegi, Ankara: 2000, 184 s.
8. Leslie Nolmes., Post kommunizm. Türkçəsi: Yavuz Alogan. İstanbul: Mavi Ada Ada Yayınları, 2000, 648 s.
9. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Пер. с. фр. М.: Текст, 1993, 303 с.
10. Бжезинский З. Большой провал. Агония коммунизма. Квитессенция: философский альманах. М.: Мысль, 1990, 298 с.
11. Кейнс Дж.М. Избранные произведения / Пер. с. англ. М.: Наука, 1993, 624 с.
12. Шапиро И. Демократия и гражданское общество // Политические исследования, 1992, №4, с.43-50.
13. Элдерн Т., Артер Д. Условия достижения консенсуса // Политология вчера и сегодня. М.: 1990, с.154-163.

Илхам Солтанов

ЛИБЕРАЛИЗМ КАК ИДЕОЛОГИЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДОКТРИНА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется сущность, формирование и развитие либерализма. Отмечается связь либерализма с правами человека и демократическими ценностями, а также уделяется внимание связи с просвещением. Анализируются позитивные аспекты использования либерализма в государственном управлении в период современности. Проводится сравнительный анализ неолиберализма с другими идеологиями, препятствующие развитию общества. Так же, отмечается значительная роль неолиберализма, как идеологии создающая возможность для развития прав человека и демократических ценностей.

Ключевые слова: либерализм, политика, демократия, доктрина, идеология, общество

Ilham Soltanov

LIBERALISM AS AN IDEOLOGY AND POLITICAL DOCTRINE

Summary

Formation, development and essence of liberalism are analyzed in the article. The connection of liberalism with human rights and democratic values is noted, and also the great attention is paid to communication with education. The positive aspects of use of liberalism in state management at modern time are analyzed. Neoliberalism is compared with other ideologies impeding the society development. The significant role of neoliberalism as ideologies creating opportunity for development of human rights and democratic values is also indicated in the article.

Keywords: liberalism, politics, democracy, doctrine, ideology, society